

İBN MİS KE VEYH

Arınma ve Erdem

Müfit Selim Saruhan

ESFİ
KİTAP

İbn Miskeveyh'in hatırlattığı gibi öteki olmadan insanın "ben"i de eksiktir. Kendini sınırlandırmak, varlığını daraltmak değil; ötekiyle genişlemektir. İşte sevgi, tam da burada, rahmetin ve iyiliğin ortak nefesinde açılır. Kendini sevmek, başkasını da sevmektir, başkasını sevmekse nihayetinde insanın kendisine yaptığı en büyük iyiliktir.

İbn Miskeveyh, insan felsefesi yapan bir düşündürdür. Fizikte kullandığı hareket kavramını ahlak metafiziğine de taşır. İnsan, kemâle yolculuk eden bir varlıktır. Onun ulvi ve süfli yöndeki hareketine Kur'an kavramları olan "yemin ve şimal"i felsefi bir şekilde yorumlayarak yukarı ve aşağıya doğru hareket anlamını verir. Yukarı doğru olan hareket, nefsi yaratıcısına yaklaştıır. Bu harekette nefis, varlığın birliğini kavrar, ebedi bir hayata kavuşur. Aşağı yönde olan harekette ise nefis, kendi özünden uzaklaşır, güçlük ve sıkıntılara doğru düşüşe geçer.

İnsan, madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar âleminden duyuları ve aklı ile seçilen, süzülen, seçkinleşerek melekler âlemine gidebilen bir yolcudur. Kendi çağrısına kulak verelim!

"Düşün! Nefsinin yeri neresidir? Allah'ın varlıklar için belirlediği yerlerden hangisinde olmak istersin? Bu iş sana ve senin seçimine bırakılmıştır. Hayvanlardan biri olmak istiyorsan onlar arasında yer al, yırtıcı hayvanlar arasında olmak istersen orayı seç, melekler arasında bulunmak istersen onlardan biri ol!"

İbn Miskeveyh burada âdeta okuyucuya bir çağrıda bulunur: “Kendi nefsinin yerini sen seçiyorsun.” İnsan, bilinçli iradesiyle ya alçalır ya da yücelir. Bu vurgu, İslâm ahlak felsefesinin merkezinde duran sorumluluk anlayışıyla uyumludur. İnsanın ahlaki eğitimi, sadece bilgi edinmek değil, aynı zamanda nefsi yönlendirmek ve onu en yüksek mertebelere taşımaktır.

Modern insan için de bu yaklaşım çarpıcıdır. Günümüzün tüketim kültürü, bireyi çoğu zaman hayvani arzulara ve geçici zevklere yönlendirir. Miskeveyh’in çağrısı, insanın kendi elinde olan bu iradeyi yeniden hatırlatır. İnsanın gerçek değeri, seçimlerinde saklıdır. Bazı yollar hayvani hazlara çıkar, bazı yollar ise meleklerle komşu eder. Seçim, insanın elindedir.

Her canlıda beş duyu aynı anda bulunmayabilir. İnsan, beş duyunun yanı sıra aklıyla seçkinleşmiştir. Ünsiyet üzerinden ahlak düşüncesini kuran İbn Miskeveyh’e göre insan, yaratılışı itibarıyla yabani ve ürkek değil, sosyal yatkınlık duygusuna sahip bir varlıktır. Arapçadaki “insan” kelimesi de bu kökten türemiştir. “İnsan unutkan olduğu için bu adı aldı.” diyen şair doğru söylememiştir. Bu şaire göre insan kelimesi, unutma-nisyan kökünden türetilmiştir ki bu yanlıştır. İnsanda yaratılıştan gelen bu yakınlaşma duygusunu, beşeri ilişkilerimizde hataya düşmemek için büyük bir titizlikle korumamız ve ortaya koymamız gerekir. Bütün sevgilerin kaynağını o oluşturur.

“Arınma olmadan felsefe tahsili olmaz.” diyen İbn Miskeveyh, bu yönüyle akli tasavvufun da öncülerinden biri sayılabilir. Onun düşüncesi, nefsin arındırılmasıyla başlayan bir felsefi yükselişin ve ahlaki olgunlaşmanın rehberidir. Onun ahlak ilmiyle ilgilenmesinin sebebi -kendi ifadesiyle- bütün davranışlarımızın iyi olmakla birlikte kolay, sade ve meşakkatsiz olmasını sağlayacak bir ahlaka ulaşmaktır. Bu ahlak, bir sanat ve öğretici ile gerçekleşir, nihayetinde iyilik ve kötülüklerin farkında olacağımız bir yetkinliğe bürünür. Asırlar öncesinden âdeta bize “Hayatı duysal hazlara göre kurma, çünkü duyular yanılır, erdem ve aklın izinden git!” der.

İbn Miskeveyh’in şu görüşü nice varoluşçu çalışmalara öncü ve ilham olacak niteliktedir. “Gerçek fakir, ihtiyacı en çok olan kimsedir. Gerçek zengin de ihtiyacı en az olandır.” Bundan dolayı hiçbir şeye ihtiyacı olmayan Yüce Allah, en zengin; hükümdarlar ise her şeye ihtiyaçları olduğu için en fakir olanlardır.

İhtiyaç, varoluşu sınırlayan bir bağıdır, ihtiyaçsızlık ise mutlak özgürlük demektir. Bu yüzden Allah’ın “en zengin” olması, O’nun mutlak varlık olarak hiçbir şeye muhtaç olmamasının metafizik ifadesidir. “İnsan ise kendi ihtiyaçlarının kölesi oldukça varlığını küçültür, ne kadar çok şeye ihtiyaç duyarsa o kadar eksik kalır.” İbn Miskeveyh’in bu sözü, varoluşçu felsefenin temel sezgisiyle birleşir. İnsan, ihtiyaçlarının ve bağımlılıklarının farkına varıp onları aşabildiği ölçüde kendi varlığını özgürleştirebilir.

Felsefe tarihinde filozofların farklı görüşlerini okumak, zihni farklı yorum imkânlarıyla tanıştırdığı gibi Miskeveyh'in şahsında düşünce birikimimizi okuyarak donuklaşan dinî yapıyı algılar, dil ve yorum dünyamıza yeni ivmeler kazandırabiliriz. Düşünce tarihi okumanın yüklediği sorumluluklardan biri de geçmişten alınan ilhamın, şimdinin bilincine ve formuna taşınmasıdır. İzahın olduğu yer ve ortam, eleştirel dil ve tutarlılık arayışıdır.

Felsefe tarihinde olduğu gibi İslâm felsefesi tarihinde de her filozof, düşünce dünyasının zenginlik ve çeşitliliğinin canlı bir numunesi olarak ortaya çıkar. Felsefenin ayrıcalığı ve zihni yükseltici işlevi, sadece benzer görünen düşünceler arasında ortaklıkları göstermekle kalmaz; aynı zamanda bu benzerliklerin içinden sıyrılıp beliren ince farklılıkları da gözler önüne serer.

Nitekim Platon'un idealar öğretisi, Aristoteles'in hylomorfizm anlayışına zemin hazırlamış; Aristoteles'in mantık ve doğa felsefesindeki katkıları Fârâbî tarafından yeniden işlenerek İslâm düşüncesinin kavramsal harcına katılmıştır. Fârâbî'nin sistematik yaklaşımı ise İbn Sînâ'nın ruh, varlık ve nedensellik konularında geliştirdiği daha derin metafizik yorumlara imkân vermiştir. İbn Sînâ'dan sonra İbn Rüşd'ün Aristotelesçi yorumu hem İslâm dünyasında hem de Latin Orta Çağı'nda yeni tartışmaların kapısını aralamıştır. Bu zincirin bir halkası olarak İbn Miskeveyh de Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde temellendirdiği erdem, orta yol ve mutluluk düşüncesini İslâm kültür çevresine taşıyarak özgün bir ahlak teorisi

geliştirmiştir. Onun *Tehzîbü'l-Ahlak*'ı, Aristotelesçi mirası olduğu gibi aktarmaktan öte, İslâmi değerlerle yoğurarak ahlak eğitimi, nefis terbiyesi ve mutluluk arayışını yeni bir çerçeveye oturtmuştur.

Bu çalışma, İbn Miskeveyh üzerine Doğu'da ve Batı'da yapılmış zengin literatürün farkında olarak hazırlanmıştır. Metin, Sufi Kitap projesine uygun olarak dipnotların yoğunluğuna boğulmadan, felsefi derinliğini koruyan; akademik araştırma titizliğini taşıyan ama aynı zamanda geniş bir okuyucu kitlesine seslenebilecek bir üslup tercih edilerek kaleme alınmıştır. Çünkü İbn Miskeveyh'in felsefesi, insan olmanın ve değer arayışı sorumluluğunu hissedene herkese hitap eder.

Bu kitapta İbn Miskeveyh'in genel felsefesine yer verdikten sonra asıl ağırlığı onun ahlak felsefesine vereceğiz. 2005 Yılında İbn Miskeveyh'in *el-Fevzu'l-Asğar* adlı eserini merkeze alarak Tanrı, evren ve insan anlayışını çalışmış-tım. Bu çalışma süresince de ağırlıklı olarak onun ahlak felsefesini sunmaya çalışacağım. Bu kitabın metafizik kısmında adı geçen çalışmamdan bazı uyarlamalar yaptım.

İbn Miskeveyh, burada detaylı olarak ele alacağımız ahlak kitabının giriş kısmında çok içten bir seslenişte bulunur. 'Önsöz'ü bu güzel cümlelerle sonlandırmanın iyi olacağı düşüncesindeyim.

"Allah'ım sana yönelir, sana doğru koşar, sana boyun eğmek için nefslerimizle savaşıyoruz. Senin rızana ulaşmak için bize gösterdiğin doğru yolda yürürüz. Kendi gücünle

bize yardım et, yüceliğınle bize yol göster, bizi kudretinle koru, rahmetinle yüksek dereceye ulaştır, cömertlik ve acımanla en büyük mutluluğā eriştir. Senin her şeye gücün yeter.”

Bu vesileyle, bu güzel projeye beni davet eden yayın danışmanı değerli kardeşim Ömer Türker Hocamıza teşekkür ederim. Çalışmamda destek veren ve son okumayı titizlikle yapan İslâm Felsefesi lisansüstü öğrencimiz Levent Edige Özdemir’e de teşekkürü borç bilirim.

Müfit Selim Saruhan
Ankara, 2026

GİRİŞ

İBN MİSKEVEYH'İN HAYATI VE ESERLERİ

Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. İbn Miskeveyh el-Hâzin, 932 yılında Rey şehrinde doğmuştur. Ona Miskeveyh mi yoksa İbn Miskeveyh mi denileceği konusundaki tartışmada Margoliouth ve Bergstrasser gibi araştırmacılar birinci seçeneği, Brockelmann ise ikinci seçeneği savunmuştur.

İslâm düşünce tarihinde ahlakçı, filozof ve tarihçi kişiliğiyle ön plana çıkan İbn Miskeveyh, Büveyhîler (X. yy.) döneminin düşünürlerindendir. İbn Miskeveyh, Büveyhîlerden Adûduddevle'nin ve daha sonra da diğer emirlerin hizmetinde haznedar ve kütüphaneci olarak çalışmıştır. Bunlardan özellikle, Rey şehrinde "üstadım" olarak nitelendirdiği, Vezir İbnü'l-Amîd'in kütüphanesinde yedi yıl boyunca çalışmıştır. Rey şehri, bu dönem için bayındır bir şehir olmanın yanı sıra ün salmış bir bilim merkeziydi. Kadim bilimlerdeki yetkinliği fark edilen

İbn Miskeveyh, vezirin oğlu Ebu'l-Feth'in hocası olmuş ve büyük bir kütüphanenin sorumluluğuna getirilmiştir.

Yâkût el-Hamevî, İbn Miskeveyh'in 9 Safer 421 / 16 Şubat 1030'da vefat ettiğini kaydetmektedir. Kaynaklarda öldüğü yer ile ilgili kesin bir bilgi olmamakla birlikte, İsfahan'da öldüğüne dair çağdaş araştırmacıların görüşleri vardır. Batılı araştırmacılarca insana ve insanla ilgili çalışmalara ve farklı din mensuplarıyla aynı ortamda çalışıp akla ve önemine yaptığı katkı ve vurgular sebebiyle hümanist olarak nitelendirilen İbn Miskeveyh, İslâm dünyasında asıl şöhretini ahlak ve tarih alanında kazanmış olmakla birlikte felsefenin diğer alanları ile ilgili eserler de kaleme almıştır. Elimize ulaşan eserleri arasında en bilinenleri şunlardır:

- *Tehzîbu'l-Ahlâk ve Tathîru'l-A'râk*
- *el-Fevzu'l-Asğar*
- *Kitabu'l-Hevâmil ve's-Şevâmil (Ebû Hayyan et-Tevhidî ile beraber)*
- *el-Hikmetu'l-Hâlîde-Câvidan-ı Hired*
- *Kitabu's-Sa'âde*
- *Risâle fî Mahiyyeti'l-Adl*
- *Risâle fî'l-Lezzati ve'l-Alâmi fî Cevheri'n-Nefs*
- *Kitabu'l-Akl ve'l-Ma'kul*
- *Tecâribu'l-Ümem (Hz. Nuh'tan 979'a kadar olan tarih)*
- *Üns el-Ferid (anekdot, özdeyişler)*
- *Tertibu's-Sa'âde (ahlak-siyaset)*

- *el-Mustasfa* (seçilmiş mısralar)
- *Câvîdân-ı Hired* (Hikemiyat)
- *el-Câmi*
- *Siyer* (hayat idaresi)
- “*Basit İlaçlara Dair*”
- “*Bacatların Terkibine Dair*” (Aşçılık sanatı)
- *Kitabu’l-Eşribe* (içecekler hakkında)
- *el-Cevab fi’l-Mesâil es-Selas*
- *Ecvibe ve Esile fi’n-Nefs ve’l-Akl* (Akıl ve Nefs hakkında soru ve cevaplar)
- *Tahâretü’n-Nefs*

KAYNAKLARI, ETKİLENDİĞİ DÜŞÜNÜRLER VE FİKİRLER

İbn Miskeveyh, Ebû Süleymân Sicistânî’den (m. 932-1000) mantık ve felsefe, Ebû Tayyib er-Râzî’den de kimya dersleri almıştır. Ebû Bekr Ahmed b. Kâmil el-Kâdî’den (ö. 960) *Taberî Tarihi*’ni okudu. Ünlü Aristoteles yorumcusu, “İkinci Hipokrat” namıyla marûf Hristiyan filozof ve doktor Hasan b. Suvâr (İbnü’l-Hammâr)’dan (ö. 1017) da yararlanmıştı. İbn Miskeveyh, eserlerinde en çok Platon, Aristoteles, Galen ve Porphyrius’un isimlerini zikreder.

İbn Miskeveyh, Ebû Süleymân es-Sicistânî ve Ebû Hayyân et-Tevhîdî ile birlikte Fârâbî (870-950) okulunun bir temsilcisidir. Batılı araştırmacılar, İbn Miskeveyh’i Tevhîdî ve Sicistânî ile birlikte hümanist bir filozof olarak

takdim ederler. Adûdüddeve'nin ölümünden bir müddet sonra İbn Miskeveyh'in Irak'ı bırakarak Maverâünnehr ve Harzem taraflarına geçtiğine ve Harzem prensinin sarayındaki İbn Sînâ (980-1037), Ebû Reyhân el-Bîrûnî (973-1051) gibi bilginlerin meclisinde bulunduğuna dair görüşler bulunmaktadır.

İbn Miskeveyh, ahlak felsefesinde Aristocu ve Platoncu görüşleri dikkate alır. Aristo'nun *Nikomakhos'a Etik*'ine Porphyrius'un yaptığı şerh Huneyn b. İshâk tarafından on iki kitap hâlinde Arapçaya çevrilmiş, fakat hem Yunancası ve hem de Arapçası kaybolmuştur. İbn Miskeveyh, muhtemelen bu çeviriden yararlandığı gibi Fârâbî'nin de adı geçen esere yaptığı şerhinden yararlanmış olmalıdır.

Hipokrat ve Stoacılar da yararlandığını tespit ettiğimiz İbn Miskeveyh'in, ismen belirtmese de Ebû Bekir er-Râzî'den haberdar olduğunu anlamaktayız. Bununla birlikte İbn Miskeveyh'in Râzî'yi zikretmeyişinin nedeni üzerinde duran Bedevî, İbn Miskeveyh'in metod ve uygulamalarının Râzî ile bağdaşmadığını belirtir.

İbn Miskeveyh'in *el-Fevzu'l-Asğar*'ı Fârâbî'nin *Ârâ'i Ehli'l-Medineti'l-Fadîlâ*'sının ilk bölümlerini çağrıştırmaktadır. Metafizik görüşlerin yoğunlukla incelendiği *el-Fevzu'l-Asğar* üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm, Allah'ın varlığına dair deliller, ikincisi nefis ve üçüncüsü de peygamberlik ile ilgilidir. İbn Miskeveyh bu eserinde yararlandığı başlıca isimler olarak Porphyrius, Proclus, Galen, Platon yorumcuları ve Themistius'u açıkça belirtir.

DÜŞÜNCE SİSTEMİ VE ÖZGÜNLÜĞÜ

Bazı filozoflar vardır ki yalnızca kendi çağlarının meselelerine değil, insanlığın ortak serüvenine de ses verirler. Yüzyıllar öncesinden bugüne uzanan bir köprü kurar, düşüncenin yalnızca geçmişte değil, her dönemde yaşayan bir varlık olduğunu hatırlatırlar. İbn Miskeveyh, bu köprülerin en usta mimarlarından biridir. Onun kaleme aldığı satırlar, sadece bir dönemin fikirlerini değil, insanın ahlaki yolculuğunun evrensel adımlarını da taşır. Bugün hâlâ bize seslenebilmesinin nedeni de budur. Çünkü o, sistem kuran bir filozof olmaktan çok, insana dair kaygıları merkeze alan bir bilgedir.

İbn Miskeveyh, yaşadığı dönemde Aristoteles ve Fârâbî'den sonra *el-muallimu's-sâlis* (üçüncü öğretmen) olarak şöhret bulmuştur.

Kanaatimce onun nefis ve mutluluk risalelerini inceleyenler, teorik felsefeyi çok iyi özümsemiş olduğunu fark edeceklerdir. İbn Miskeveyh hakkında araştırma yapanlar, bu üçüncü öğretmenlik sıfatının kaynağında, filozofumuzun İslâm felsefesi tarihi çerçevesinde pratik ahlakı ilk ele alan kişi olmasını bulurlar.

İbn Miskeveyh, felsefi ilimleri matematik, mantık, fizik ve metafizik şeklinde sıralar. Oysa Fârâbî ve İbn Sînâ'da, Yeni Eflâtuncu geleneğin bir görüntüsü olarak mantık önce gelmektedir. İbn Miskeveyh'in felsefi görüşleri, metafizik, psikoloji, ahlak felsefesi, tarih ve felsefe başlıkları altında toplanabilir.

İslâm felsefesi tarihinde İbn Miskeveyh ismi, ahlakçı bir kişiliği ve onun ahlak ilminde kaleme aldığı *Tehzîbü'l-Ahlâk ve Tathîru'l-A'râk* adlı önemli eseriyle ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte İbn Miskeveyh, tarih, edebiyat ve felsefe alanlarında da eserler vermiş çok yönlü bir bilgidir. Muhammed İkbal (1877-1938) *The Development of Metaphysics in Persia* adlı eserinde, onu en seçkin teist düşünür, ahlakçı ve tarihçilerden biri olarak kabul eder. Oliver Leaman, İbn Miskeveyh'i Yeni Eflâtunculuğu İslâm felsefesine uyarlayan bir kişi olarak tanıtır.

İbn Miskeveyh'in İbn Sînâ ile aralarının açık olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz. Kıftî, İbn Sînâ ile İbn Miskeveyh arasında geçen bir olayı şöyle anlatır: İbn Miskeveyh, sarayda öğrencisine ders verirken İbn Sînâ içeriye girmiş ve İbn Miskeveyh'in matematikteki bilgisizliğine işaret kastı ile önüne bir ceviz atarak "Bu cevizin alanını arpalar ile ölç!" demiş. Bunun üzerine İbn Miskeveyh, İbn Sînâ'nın önüne ahlak kitabını atarak "Sen önce ahlakını düzelt ki ben de sana cevizin alanını ölçeyim!" demiştir.

İbn Miskeveyh, felsefe ile uğraşmak isteyenlere öncelikle kalp temizliğini önermektedir. Ona göre felsefe, ilahî vergilerin en büyüğü ve Allah'ın dostlarına ikram ettiği en faziletli yüceliktir. Felsefeye sarılan insan, başka nimetlere önem vermez. Hikmetten ayrılan insan ise başka hiçbir şeyle teselli bulmaz. Felsefenin akla oranı, ışığın göze olan durumu gibidir.

İbn Miskeveyh'in felsefeyi erdemle özdeşleştiren açıklamalarına rağmen ilginçtir ki Ebû Hayyân et-Tevhîdî, onun devrin öncüleri olan Sicistânî ve Âmirî gibi âlimlerden yararlanmadığını ifade etmektedir. Oysa İbn Miskeveyh, Âmirî'yi gördüğünü belirtmekte, onun vezirin nezdinde tam bir filozof olduğunu ve Aristo'nun kitaplarına şerhler yazdığını ve bu alanda üstad olduğunu kaydetmektedir. Âmirî'den yararlanmadığı şeklindeki eleştirilerin bir benzerini de Ebû Bekr er-Râzî'den yararlanmadığı veya yararlandığını ifade etmediği şeklindeki eleştiriler izler.

İbn Miskeveyh'in ilgisini çeken en önemli husus, Aristoteles'te yer alan kendisi hareket etmeyen hareket ettirici düşüncesidir. İbn Miskeveyh bunu *el-Fevzu'l-Asğar* adlı eserinde, Tanrı'nın ispatı konusunda işlemeye çalışır.

Fârâbî, teoriyi ilk sıraya yerleştirirken, İbn Miskeveyh pratiği teorinin önüne alarak ahlaki önclemiştir. Bu bağlamda İbn Miskeveyh'e göre *ahlak felsefecisi ruh sağlığı için çaba gösteren kişidir*. Entelektüel gelişim, sağlıklı bir ruhsal gelişim üzerine kurulabilir. Fârâbî için mantık ilmi esas teşkil ederken İbn Miskeveyh, pratiği önemsedığı için mantık ilmiyle değil ahlak ilmiyle ilgilenmiştir.

İbn Miskeveyh'e göre *ilimler; aşağı, orta ve yüksek* olmak üzere üç sınıftır. En altta *matematik*, sonra felsefenin âleti olan *mantık*, *fizik* sonra da *metafizik* gelmektedir. Sadece matematik veya fizikle uğraşmak filozof olmak için yeterli değildir. Bu ilimler, felsefenin küçük cüzleridir. Bu

ilimlerin hepsini kendinde toplayan kişi ancak gerçek anlamda filozof ismine layıktır.

İbn Miskeveyh sisteminde âlem, her biri başlı başına ayrı bir izah tarzı olarak görülebilecek üç açıklama ile ortaya konulmaktadır. Öncelikle uzlaşmaz gibi görünen bu üç farklı yorumu, din ve felsefeyi uzlaştırma çabasının bir neticesi ve felsefi yetisinin bir ölçüsü olarak bir arada zikretmeye çalışmaktadır. Evrim, ay altı âlemi açıklayan bir yapıda ele alınmıştır. Yoktan yaratılış ve sudûr, evrenin metafiziksel oluşumunu açıklamak için yorumlanmıştır. İlk bakışta farklı ve uzlaşma götürmez bu yorumlar, İbn Miskeveyh'te bir uyum içinde ortaya konulmaktadır. Bu üç farklı anlayışı uzlaştırma çabası, İbn Miskeveyh'in orijinalliğinin göstergesidir. İbn Miskeveyh, Fârâbî'nin metafizik kozmoloji şeklinde sistemleştirdiğiy feyz (sudûr) teorisini benimser ama bu benimseme kendine has fikirlerle bir orijinallik kazanır. řu var ki İbn Miskeveyh'in bu konudaki orijinalliğı, bir tür felsefe ve din uzlaştırıcılığına girişilerek feyz teorisinin, İslâmi anlayıştaki "yoktan yaratma" ile uzlaştırılmak istenmesi şeklinde kendini gösterir. İbn Miskeveyh bu konuda yalnız değıldir. İhvânü's-Safâ da İbn Miskeveyh gibi yaratılış ve sudûr teorilerini birbirine bağlar.

İbn Miskeveyh, fizik alanını metafizik bir çerçeveyle açıklamaya çalışır. Ona göre hareket yalnızca maddi bir olgu değıl, aynı zamanda metafiziksel bir ilkenin de göstergesidir. Bu sebeple "hareket delili"ni en açık ve üstün delil olarak görür. İlk muharrik delilini geliştirirken

aslında hudûs, imkân ve sebeblilik delillerine de işaret eder. Böylece üç delili tek bir çatı altında toplar. Hudûs delilinde evrenin sonradanlığı, imkân delilinde mümkün ve vacip ayrımı, sebeblilik delilinde ise evrenin dışında bir sebep arayışı, İbn Miskeveyh'in hareket anlayışıyla birleşir. Ona göre bütün bu deliller, nihai olarak hareketin kaynağına ve zorunlu bir ilk ilkeye yöneltilir.

Tanrı anlayışında İbn Miskeveyh, olumsuzlama (selbî) yöntemini benimser. "O ne değildir?" yaklaşımıyla, insanbiçimci anlayışlardan uzak durur. Tanrı'ya "hareket etmeyen" sıfatını yüklemesi de bu yöntemin sonucudur. Tanrı'nın birliğini temellendirirken ise faillik düşüncesine dayanır: Birden çok failin varsayılması, birleşim ve hareket gerektireceği için Tanrı'nın mutlak birliğini zedeler. Oysa basit olan bir, basit fiil ortaya çıkarır. Dolayısıyla Tanrı tek ve bölünmezdir; cisim olmadığı gibi hareket eden değil, hareket ettirendir.

İbn Miskeveyh'in kozmolojisinde Fârâbî'nin feyz teorisinin etkisi açıktır. Ancak o, sudûru İslâm'daki "yoktan yaratma" anlayışıyla uzlaştırmaya çalışır. İhvânü's-Safâ'nın dokuz mertebeli sudûr şemasını sadeleştirerek Tanrı, ilk akıl, nefis, felek ve tabiat olmak üzere beş düzeye indirir. Ona göre Tanrı'dan sudûr eden ilk varlık "faal akıl"dır. Burada İbn Miskeveyh, Yeni Eflatuncu çizgiyi devam ettirse de özgün yorumlarla sistemi, İslâmî bir bağlama taşır. Evrim düşüncesine dair de "irtikâ" kavramını öne çıkarır. Bu kavram, yatay bir türler arası dönüşümden ziyade aşağıdan yukarıya, cansızdan bitkiye,

hayvandan insana ve insandan meleğe doğru sürekli bir yetkinleşmeyi ifade eder.

Nefs anlayışında İbn Miskeveyh, ruhun manevi bir cevher olduğunu açıkça savunur. Stoacıların ruhu “tabiî ısı” ile açıklamasına karşı çıkar; çünkü ısıнын cansızlarda bulunması, ona hayat verici bir işlev yüklemeyi imkânsız kılar. Nefsin ölümsüzlüğünü, onun aynı anda farklı ve zıt hâlleri kabul etmesi ve bozulma kabul etmeyen yapısıyla temellendirir. Mutluluk ise bu nefis doktrininin merkezinde yer alır. İbn Miskeveyh, mutluluğu hem duysal hem de akli bir haz olarak tanımlar; ancak gerçek mutluluk, teorik ve pratik hikmetin gereğini yerine getiren insana mahsustur.

Ölüm meselesinde de ruhun ölümsüzlüğü temel dayanağıdır. Ölüm korkusunu analiz eder ve bu korkunun bilgisizlik, alışkanlık ve dünyevî bağlardan kaynaklandığını söyler. Ölümü, ruhun bedenden kurtuluşu ve hakiki mutluluğa geçişi olarak yorumlar. Bu yaklaşımıyla hem Platon’un ruh görüşü hem de Aristoteles’in akli kemâl anlayışını İslâmi bir ahlak felsefesinde yeniden üretir.

İbn Miskeveyh’i anlamak, aslında insanı anlamaktır. Onun felsefesinde odak noktası ne devlet düzenidir ne de soyut metafizik tartışmalardır. Bütün yoğunluğunu insana, insanın iç dünyasına, ahlaki erginleşmesine ve erdemle yoğurulmuş bir hayata yöneltmiştir. Bu yüzden modern çağın karmaşasında da İbn Miskeveyh’in sesi yankılanır. Çağımızın insanı da hâlâ aynı sorularla yüz

yüzedir: Erdem nasıl inşa edilir? Nefs nasıl eğitilir? Adalet ve mutluluk hangi dengede mümkündür?

İbn Miskeveyh'in tarih felsefesini *Tecâribü'l-Ümem* adlı eserinde bulmaktayız. İbn Miskeveyh tarihe felsefi, bilimsel ve eleştirel bir bakış açısıyla bakar. Ona göre tarih, saray hakkında eğlendirici bir masal değildir. Bir çağda yaşayan toplumun siyasi ve ekonomik yapısının bir aynasıdır. İbn Miskeveyh'in bu eseri yalnızca İslâm tarihi değil, aynı zamanda komşu kültürlerin tecrübelerini de içermektedir. Bu yönüyle "toplumların kolektif hafızası" niteliğindedir. Olayları aktarırken ibret alınacak dersleri öne çıkarır; böylece eser, salt tarih kitabı olmaktan sıyrılır, ahlaki ve felsefi bir kılavuz hâline gelir. Bu durum, onun tarih yazıcılığını Taberî veya Mes'ûdî gibi kronik yazarlarından farklı bir yere taşır.

İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-Ümem* adlı eseri, İslâm dünyasında yeni bir tarih anlayışı geliştirmiştir. Olayları sadece nakletmekle kalmaz, aynı zamanda yorumlar. Liderlerin erdem ve zaafalarını inceler. Devletlerin yükseliş ve çöküş nedenlerini tartışır. Toplumların ahlaki ve siyasi gelişimini karşılaştırmalı biçimde ele alır.

Böylece tarih, sadece geçmişin kaydı değil, siyaset ve ahlak için bir rehber hâline gelir. Bu yönüyle İbn Miskeveyh, daha sonra İbn Haldûn'un "ibret ve ders veren tarih" anlayışının öncülerinden sayılabilir. İbn Miskeveyh'in tarih anlayışı, onun ahlak felsefesiyle yakından bağlantılıdır. Ona göre tarih, insanların ve devletlerin